

ՀՏԴ 82

Գրականագիտություն

Զարինե ՄԱՌԱՋՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

**ՀԱՅԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՂԻԲԵԶԱՆՅԻ ԳՐՈՂԻ ՏԵՍԱԴԱՇՏՈՒՄ.
ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ՝ ՃՇՄԱՐԻՏ ՀԱՅԱՅՔ**

Սույն հոդվածում քննության ենք առել աղբյուրների գրող Աբրահամ Այլիալիի «Քարակերտ երագներ» վեպ-ռեպլիկներ, որը դարձավ յուրահատուկ ապաշխարություն-կոթող իր ազգի կողմից հայության հանդեպ իրագործած ոճիչների համար: Վեպը, որը կարելի է անվանել փաստագեղարվեստական ստեղծագործություն, ոչ միայն գեղարվեստական, այլ նաև հասարակական-քաղաքական մեծ նշանակություն ունի: Հեղինակի խոսքով հարևան երկրների ու ժողովուրդների միջև պետք է լինեն նորմալ հարաբերություններ, և այդ գիրքը նա գրել է ոչ թե հայերի, այլ աղբյուրների համար: Ազգայնամոլական հիստերիան Այլիալին լավագույնս է պատկերել իր վեպում նկարագրելով Բաքվի փողոցները 1980-ականների վերջերին: Մեր կարծիքով Այլիալին այսկերպ փորձում է նաև Աղբյուրներում ազգայնամոլության, շովինիզմի խավարում խարխալող, պատմական ճշմարտությանը անտեղյակ հայրենակիցների աչքերը բացել՝ իրականությունը տեսնելու: Աղբյուրների գրող Աբրահամ Այլիալիի «Քարակերտ երագներ» գիրքը արժեքավոր աշխատություն է, որը ոչ է ասում աղբյուրների հանդեպ ու մարդաստիպությանը:

Բանալի բառեր: կեղծարարություն, ցեղասպանություն, բռնաճնշում, վեպ, փաստավավերագրություն, Այլիա, գրող, հումանիզմ, ճշմարտություն, կերպար, ազդեցիկ, մարդաստիպություն:

З.Саряджян

**АРМЯНИН И АРМЯНСТВО В ПОЛЕ ЗРЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПИСАТЕЛЯ: ПРАВИЛЬНЫЙ
ВЗГЛЯД НА РЕАЛЬНОСТЬ**

В данной статье рассматривается роман азербайджанского писателя Акрама Айлисли «Каменные сны», который стал уникальным памятником раскаяния за преступления, совершенные его народом против армян. Роман, который можно назвать документально-художественным произведением, имеет не только художественное, но и огромное общественно-политическое значение. По словам автора между соседними странами и народами должны быть хорошие отношения, а эту книгу он написал не для армян, а для азербайджанцев. Шовинистическую историю Айлисли наилучшим образом представил, описывая улицы Баку в конце 1980-х годов. По нашему мнению Айлисли таким образом пытается открыть глаза своим соотечественникам, находившимся в темноте шовинизма и не осведомленным об исторической правде. Книга «Каменные сны» азербайджанского писателя Акрама Айлисли — ценное произведение, которое говорит «нет» азербайджанской агрессии и мизантропии.

Ключевые слова: фальсификация, геноцид, репрессия, роман, документально-художественный, Айлисли, писатель, гуманизм, истина, образ, агрессия, мизантропия.

Z.Sarajyan

**THE ARMENIAN AND ARMENIANITY IN THE FIELD OF
VIEW OF AZERBAIJANI WRITER: A TRUE LOOK AT THE
REALITY**

The article analyses the novel of Azerbaijani writer Akram Aylisli "Stone Dreams", which has become a unique monument confessing to the crimes committed by his people against the Armenians. The novel, which can be called a documentary fiction, is of both narrative and social-political significance. According to the author there should be good relations between neighboring countries and people, and he wrote the book not for Armenians, but for Azerbaijanis. Aylisli best presented chauvinistic hysteria, describing the streets of Baku in the late 1980s. In our opinion, Aylisli thus tries to open the eyes of his compatriots who live in the darkness of chauvinism and are unaware of the historical truth. The book "Stone Dreams" by Azerbaijani writer Akram Aylisli is a valuable work which says "no" to Azerbaijani aggression and misanthropy.

Keywords: falsification, genocide, repression, novel, documentary fiction, Aylis, writer, humanism, truth, image, aggression, misanthropy.

Հայոց պատմության կեղծարարությունն Ադրբեջանի կողմից ու վերախմբագրված տարբերակով հանրությանը մոլորության մեջ գցելը փաստ է, որը խրախուսվում և հովանավորվում է Ադրբեջանում ամենաբարձր մակարդակով: Ասվածի վկայությանը բազմիցս ենք հանդիպել և շարունակում ենք հանդիպել: Այն, որ ազատ խոսքն ու մտածողությունը ադրբեջանական բռնատիրական հասարակարգում կաղապարված ու բանտված են հազար շրթաներով, ակնհայտ է: Անհերքելի փաստ է նաև այն, որ ասվածը չի շրջանցում նաև գեղարվեստական գրականությունը: Պատվերով գրքեր գրելն ու խեղաթյուրված պատմությամբ դասագրքեր հրատարակելը վաղուց Ադրբեջանի իշխանության ու հանրության ամենահարազատ գործելաոճն են: Մեծ խիզախություն է նման բռնատիրական երկրում ճշմարտություն ասել, առավել ևս՝ գրել, որը ծանր հետևանքներ է ունենում հեղինակի համար: Այս երևույթը բնորոշ է նաև Ադրբեջանի մեծ եղբորը՝ Թուրքիային, երբ ճշմարիտ խոսքի համար անգամ պետական ամենաբարձր պարգևի արժանացած մտավորականին գրկում են բոլոր պարզներից և ենթարկում ամենածանր հալածանքների: Սակայն ճշմարիտ մտավորականը անգոր է իրականության առջև աչքերը փակելու և ճշմարտության ձայն է բարձրացնում ի լուր աշխարհի, որքան էլ որ այն հղի լինի վտանգներով: Այդպիսի մտավորականներից հարկ է նշել Օրհան Փամուքի, Մերքան Էնգինի, Ֆեթիե Չեթինի անունները: Իրականությունը ճշմարիտ հայացքով տեսնող այս խիզախների շարքը կարելի է դասել ազգությամբ ադրբեջանցի գրող Աքրամ Այլիսլիին, ով խիզախեց գրել իր «Քարակերտ երագներ» վեպ-ռեքվիեմը, որն էլ դարձավ յուրահատուկ ապաշխարություն-կոթող՝ իր ազգի կողմից հայության հանդեպ իրագործած ոճիրների համար:

Աքրամ Այլիսլին (Աքրամ Նաջաֆ օղլի Նաիբով) ծնունդով Ագուլիսից է, որը ադրբեջանցիներն աղավաղել են՝ վերանվանելով Այլիս, այստեղից էլ գրողի ազգանունը՝ Այլիսլի, այսինքն՝ Ագուլիսցի: Այլիսլին Ադրբեջանի ժողովրդական գրող էր, ճանաչված մտավորական, արվեստի վաստակավոր գործիչ, բարձրագույն՝ «Իստիզլալ» և «Շոհրաթ» շքանշանների ասպետ: Նրա գործերը ժամանակին թարգմանվել են ԽՍՀՄ ժողովուրդների լեզուներով, նաև անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն: Ինքն իր հերթին ադրբեջաներեն է թարգմանել Տուրգենևի, Կորոլենկոյի, Չեխովի, Պաուստովսկու, Շուկշինի, Այթմատովի, Բյուի, Մարկեսի, Ռուշդիի ստեղծագործությունները: Հեղինակ է պիեսների և կինոսցենարների: «Քարակերտ երագներ» վեպ-ռեքվիեմը հեղինակային թարգմանությամբ առաջին անգամ հրապարակվել է ռուսական «Դրուժբա նարոդով» ամսագրում/Акрам Айлисли, <<Каменные сны>>, <<Дружба народов>>, 12, 2012/, որտեղ հեղինակը դրական է խոսում հայ ժողովրդի և հայոց մշակույթի վերաբերյալ՝ միաժամանակ նկարագրելով նաև Ադրբեջանի կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացված ջարդերը՝

1919 թ. Նախիջևանում, 1980-ական թթ. վերջերին և 1990 թ. Բաքվում, Սումգայիթում: «Քարակերտ երազներ» վեպ-ռեպլիեմի լույսընծայումից հետո Աքրամ Այլիսլին սեփական երկրում սկսեցին լուրջ բռնաճնշումների ենթարկել, գործող նախագահի կողմից զրկվեց բոլոր պետական պարգևներից, պառլամենտում քննարկեցին նրա հարցը, իսկ ազգայնամոլական հիստերիայի մեջ «Ենի մուսավաթ» կուսակցության առաջնորդ Հաֆիս Հաջինը հայտարարեց, որ 10 հազար եվրո կպարգևի նրան, ով կկտրի գրողի ականջը¹:

Վեպը, որը կարելի է անվանել փաստագեղարվեստական ստեղծագործություն, ոչ միայն գեղարվեստական, այլ նաև հասարակական-քաղաքական մեծ նշանակություն ունի: Հեղինակի խոսքով՝ հարևան երկրների ու ժողովուրդների միջև պետք է լինեն նորմալ հարաբերություններ, և այդ գիրքը նա գրել է ոչ թե հայերի, այլ ադրբեջանցիների համար: «Եթե ներկայումս Ադրբեջանում ռեֆերենդում անցկացնեն, ապա մեծամասնությունը կողմ կլինի հայության հետ հարաբերությունները կարգավորելուն: Նրանք, ովքեր երբեք հայ չեն տեսել և չեն շփվել հայերի հետ, նրանք ավելի ազգայնամոլ են», -ասել է Ա. Այլիսլին՝ նշելով, որ ինքը մանկուց շփվել է հայերի հետ և միայն լավն է տեսել նրանցից²: Իսկ պետական մակարդակով տարվող հակահայ գաղափարախոսությունը ծնունդ է տալիս իշխող հայատյաց տրամադրությունների և գործողությունների, ինչը անթաքույց ճշմարտություն է, որը հաստատում է նաև վեպի գլխավոր հերոսի կինը՝ Ազադա խանումը: «Ուշքի եկ: Վաղուց արդեն ոչ մի իշխանություն չկա: Իսկ եթե կա, հենց ինքն է ամենուր թշնամանք սերմանում: Կարծում ես՝ ժողովուրդն է Սումգայիթի դժոխային մղձավանջը կազմակերպել: Ո՛չ, թանկագինս, ո՛չ: Դա ՊԱԿ-ի կամ, հավանաբար, այլևայլ մաֆիոզ խմբավորումների վերածված իշխանության մնացորդների կազմակերպածն էր: Երբեք չեմ հավատա, Սադայ, որ ադրբեջանցիները առանց իրական կազմակերպչի կարող էին դիմել այդպիսի խելագար գազանության»³:

Ազգայնամոլական հիստերիան Այլիսլին լավագույնս է պատկերել իր վեպում՝ նկարագրելով Բաքվի փողոցները 1980-ականների վերջերին: «Տարօրինակ էր, որ արդեն մի քանի ամիս Բաքվի փողոցներում ոչ միայն երեկոները, այլև նույնիսկ ցերեկները դժվար էր միայնակ կամ զույգերով անցնող մարդ տեսնել: Հիմա մարդիկ շրջում են ամբոխով, հոտերով: Եվ խոսելու, բղավելու ու բարբառելու լիիշխան իրավունքը

¹ <https://azerbaijan-az.livejournal.com/80612.html>

² <http://www.yerkramas.org/article/107390/akram-ajlisli-%C2%ABmy-voyuem-s-armyanami-za-zemlyu--a-sama-zemlya-nikomu-ne-nuzhna%C2%BB>

³ Տե՛ս **Այլիսլի Աքրամ**, *Քարակերտ երազներ*, Էդիտ Պրինտ հրատ., Երևան, 2013, էջ 95:

տրված էր միայն այդ ամբոխին: Եվ առավել տարօրինակ էր այն, որ բառերի քանակությունը, որ բղավում էին այդ արարածները, հավասար էր բառերի քանակին, որը, հավանաբար, օգտագործել են նախնադարյան մարդիկ որսի ժամանակ.

Ա-գա-տու-թյուն:

Հե-ռա-ցիր:

Ղա-րա-բաղ

Վերջին օրերին այդ մարդիկ իրենց բառապաշարը հարստացրել էին ևս երեք արտահայտությամբ.

Հայ ես՝ մահ քեզ՝

Սա է վերջը»¹:

Ադրբեջանում բնակվող հայերի հանդեպ անհանդուրժողականության և մարդատյացության պատկերը իրական լույսի ներքո բացում է գրողը հենց վեպի առաջին գլխում՝ նկարագրելով ծեր հանդերձապահ հայուհու առեղծվածային մահը, որը հանրությունը ներկայացնում է իբրև ինքնասպանություն, բայց իրականում ադրբեջանցիների զոհն է դառնում, որին ցած են նետում պատշգամբից՝ տիրանալով նրա ինչքին: Ադրբեջանցի գրողը անվարան շարադրում է վեպի հետևյալ տողերը. «Միանգամայն հնարավոր է, որ հենց ինքը՝ Շահդաջար Արմաղանովն է անձամբ ցած նետել Գրետա Սարկիսովնային: Այդպիսի ժամանակներ են հիմա: Ամեն օր վերցրու և պատշգամբից ցած նետիր թեկուզ հարյուր հայի...»²: Եվ սա 1980-ականների վերջերն են Բաքվում: Հայատյացությունը տարածված և խրախուսվող երևույթ է Ադրբեջանում, միշտ նորաձև. այս մասին բարձրաձայնում են նաև Այլսիսլիի հերոսները.

«Ի՞նչ է, հայերին զազրախոսելու մոդան հիմա Այլի՞ս էլ է հասել, -հազիվ լսելի և ընկճված հարցրեց Սադայը և փորձեց պատկերացնել Այլիսի վերջին հայուհի Անիկոյին մահվան մահճում՝ վերջին շնչում՝ շրջապատված այլիսցի մահմեդական կանանցով»³:

Վեպի գլխավոր հերոսը Սադայ Սադրդդին է, մի ճշմարիտ մտավորական-դերասան, որն ունի փխրուն հոգի և խղճմտանք, հավանաբար հեղինակի նախատիպն է: Նա ականատեսն է լինում հայերի հանդեպ կատարվող անմարդկային գազանությունների, և այդ ամենը նրա փխրուն ներաշխարհը փոթորկում է՝ հասցնելով նրան հոգեկան ծանր վիճակի:

Սադայ Սադրդդին մահացու ծեծի է ենթարկվում իր հայրենակիցների կողմից և անգիտակից վիճակում ընկնում հիվանդանոց լոկ այն պատճառով, որ փորձել էր պաշտպանել մի անպաշտպան հայի: Սադայը հիվանդանոցում, անգիտակից վիճակում պառկած, երազատեսիլով

¹ *Այլիսի Աքրամ, Քարակերտ երազներ, Էդիտ Պրինտ հրատ., Երևան, 2013, էջ 47:*

² *Նոյն տեղում, էջ 20:*

³ *Նոյն տեղում, էջ 103:*

վերապրում է այլիսյան իրականությունը, որը նրա մանկությունն է՝ լի ագուլիսյան հայերով ու հայկականությամբ: Գլխավոր հերոսը գիտակցում է իր ժողովրդի գործած մեղքի ծանրության չափը և իր կյանքի նպատակն է դարձնում ապաշխարությունը: Մեղքի ծանրությունը նրան գրեթե ինկապարության շեմին է հասցրել և ամբողջ օրերով դեգերում է կայարանում, որպեսզի դիմավորի և ճանապարհի մանկուց իրեն ծանոթ «Բաբու-Երևան» գնացքը, որով նա ամեն օր մտովի ճամփորդում էր, «փայփայում նոր զառանցագին երազանք էջմիածնի մասին, ուր պատրաստվում էր քրիստոնեություն ընդունել»¹: Եվ այդ ապաշխարանքը առաջին հերթին պետք է աղբյուրացուն, իր խղճի հանգստությանը: Այլիսլիի հերոսի նման հոգեկերտվածքը մեզ հիշեցնում է ապաշխարած թուրք գրող, իրավաբան Մերքան Էնգինին, որ մի առիթով ասել է. «Ես խոսում եմ հայերի, ասորիների ու հույների ցեղասպանությունների մասին, քանի որ դա պարտավորություն էմ համարում իմ խղճի առաջ: Որպես ազնիվ և պատվավոր մտավորական՝ սա էթիկական պարտավորություն է ինձ համար: Սա իմ պարտքն ու պարտավորությունն է նաև մարդկության առաջ: Ես ցանկանում եմ խոսել այս ցեղասպանությունների մասին, որոնք նախապատրաստվել են իմ թուրք նախնիների կողմից, քանի որ Թուրքիայում պետք է խոսել ճշմարտության մասին բարձրաձայն՝ ընդդեմ այսպես կոչված պաշտոնական պատմության»²: Այս մտածողությունը բնորոշ է նաև Աքրամ Այլիսլիին: Եվ պատահական չէ, որ էջմիածին մեկնելու, անձամբ կաթողիկոսի օրհնությամբ քրիստոնեություն ընդունելու, այնտեղ ընդմիջտ վանական լինելու և հայերի հանդեպ մահմեդականների գործած աղորթով Աստծուց ներում խնդրելու ցանկությունը Աքրամ Այլիսլիի հերոսի՝ Սադայ Սադրդլի հոգում արթնացել է Սուլթանիյան ոճրագործություններին հաջորդած մի գիշեր:

Այլիսլին համարձակորեն իր վեպում ցույց է տալիս թե՛ աղբյուրացիների բռնարարքները ժամանակային տարբեր շրջաններում, թե՛ հայի հումանիզմը և թե՛ հայկականությունը ներկայումս Աղբյուրացի կազմում գտնվող տարածքների, մասնավորապես՝ Ագուլիսի, որը մի առանձնակի հմայքով ու լույսով է նկարագրում՝ համարելով այն աստվածային. «Ո՛վ Աստվա՛ծ ամենակարող, բարի եղի՛ր, ասա՛ ինձ, Դու՞ ես երկնել Այլիսն իմ, թե՞ իմ Այլիսն է երկնել Քեզ»³:

Գեղանկարչի վարպետությամբ և հոգեբանի խորաթափանցությամբ է Աքրամ Այլիսլին իր վեպում կերտել ագուլիսյան հայուհիների կերպարները՝ լի հումանիզմով ու քրիստոնյայի զթառատությամբ անգամ մահմեդադավանի հանդեպ: Այս կերպարները, ինչպես նշել է վեպի հերոսներից մեկի՝ Լյուսիկի նախատիպը՝ հայտնի ազգագրագետ Լուսիկ

¹ Նույն տեղում, էջ 96:

² <http://hayernaysor.am/archives/95687>

³ Նույն տեղում, էջ 48:

Ագուլեցին, իրական են, որոշ դեպքերում՝ անունները փոխված: Այլիսլին իր ծննդավայր Ագուլիսի մասին պատմում է նույնքան հիացմունքով, որքան հայուհիների մասին: Հիշում է, որ ամեն ամառ Լյուսիկ անունով մի աղջիկ էր գալիս Ագուլիս, նրան հաճախ կարելի էր տեսնել եկեղեցու բակում եկեղեցիներ նկարելիս: Այդ փոքրիկ աղջիկը հենց Լուսիկ Ագուլեցին է, որ իր տատի՝ Հայկանուշի մոտ էր գնում ամառները:

Յուրաքանչյուր մեծ գրող իր ծննդավայրը, աշխարհագրական ամենահարազատ տարածքը՝ մարդկանցով ու բնավորություններով, ավելի ճանաչելի է դարձրել իր ստեղծագործություններով. Թումանյանը՝ Լոռին, Բակունցը՝ Կյոթեսը, Չարենցը՝ Կարսը, Մաթևոսյանը՝ Ծմակուտը, Տոլստոյը՝ Յասնայա Պոլյանան, Մարկեսը՝ Կոլումբիայի Արակատական, շարքը կարելի է երկար շարունակել: Մակայն Ագուլիսը ճշմարիտ գրողի գրչի պրիզմայով, որպես աղբրեջանցի գրողի ծննդավայր, մնաց նույնքան հայեցի, որքան պատմական ճշմարտությունն է փաստում: Ճշմարիտ գրողի դավանանքին հավատարիմ՝ Այլիսլին, պատկերելով իր դրախտավայր ծննդավայր Այլիսը, ինչպես ինքն է անվանում, պատկերում է իրական, հայկական Ագուլիսը՝ բերելով նաև պատմական փաստարկներ, որոնք տարբեր ժամանակաշրջանների աղբրեջանական վայ-պատմաբաններ խեղաթուրել են: Հայկականության դարավոր պատմությունն են փաստարկում Ագուլիսի հայ ճարտարապետական կոթողները՝ քարակերտ եկեղեցիները: Վեպում հետաքրքիր կերպար է նաև Ագուլիս-Այլիսլիի մեկ այլ երկրպագու՝ Մադայի աները՝ բժիշկ Աբասալիսը, որի շուրթերով հեղինակը խոստովանում է. «Եթե յուրաքանչյուր սպանված հայի համար գեթ մեկ մոմ վառվի՝ այդ մոմերից ցողքը լուսնի լուսից վառ կլինի»¹:

Հոգեբույժ Աբասալիսը համոզված է, որ ոճրագործ անցյալը երբեք չի թույլատրում խաղաղ ներկա: Նրա համոզմամբ՝ Այլիսում հայերին կոտորելով և հափշտակելով նրանց գույքն ու տները, աղբրեջանցիները չեն վայելելու: Չարագործությամբ հայերի տներին տիրացած ընտանիքներում անհնար է խաղաղ կենսագործունեությունը. «-Այլիսի յուրաքանչյուր ընտանիքում, -սկսեց նա գրգռված, մի տեսակ տարօրինակ ձայնով, -որը հայի տուն է հափշտակել, հոգեկան հիվանդներ կան. ես սա իբրև բժիշկ եմ ասում քեզ: Այդ ընտանիքներից գեթ մեկում դու երբևէ խաղաղություն տեսն² լ ես»², -մտահանգում է աղբրեջանցի բժիշկը:

Ճշմարիտի հանդեպ մարդու յուրատիպ հավատարմությունն է ընկած բժիշկ Աբասալիսի սկզբունքների հիմքում և հենց դրանով է պայմանավորվում նրա սերը Այլիսի հանդեպ, ում համոզմամբ՝ «Աստծո 1001 անուններից մեկը հենց Այլիս է»: Վեպում հեղինակը ծեր հոգեբույժ Աբասալիսի միջոցով ստվարածավալ մեջբերումներ է անում «Զաքարիա

¹ Նույն տեղում, էջ 130:

² Նույն տեղում, էջ 64:

Ագուլեցու օրագրից», որը ևս մեկ ծանրակշիռ պատմական փաստարկ է Ագուլիսի հայկականության: 340 տարի առաջ Ագուլիսում ծնված և աշխարհով մեկ շրջած հայ վաճառականի օրագիրն առանձնակի ոգևորությամբ է ընթերցում Աբասալիևը և պատմական փաստարկներով ցույց տալիս, որ Ագուլիսը հայկական է, և հայերն են այնտեղ ապրել անհիշելի ժամանակներից՝ ստեղծելով հայկական մշակութային կոթողներ: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ վեպում հեղինակը անթաքույց հիացմունքով է խոսում աշխատավոր ու արարող հայի հանդեպ. ահա պրոֆեսոր Աբասալիևի կարծիքը. «Այլիսում այն ժամանակներում ապրել են աստվածներին հավասարազոր մարդիկ: Նրանք ջրմուղ են սարքել, այգի տնկել, քար տաշել: Այդ հայերը՝ թե՛ արհեստավորները և թե՛ վաճառականները, շրջել են հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ, գրոշ առ գրոշ վաստակել սոսկ նրա համար, որ իրենց փոքրիկ Ագուլիսի ամեն թիզ վերածեն հիրավի դրախտային անկյունի: Այն բանից հետո, երբ թուրքերը տասնինը թվականի վերջին Ագուլիսը ավերակ թողնելով հեռացան, Այլիսի մահմեդական բնակչությունը հայերի տների ավերակներում մինչև հիմա ոսկի է փնտրում: Նույնիսկ երբ ցանքսի համար հող են փորում, ակնկալում են, որ հրես, հրես՝ ոտքերի տակից չերվոն ոսկի կհայտնվի»¹ :

Վեպում առանձնահատուկ բարությամբ ու լուսապսակով են կերտված ագուլիսցի հայուհիների կերպարները՝ Հայկանուշը, Անիկոն, Լյուսիկը, որոնք առանձնանում են իրենց գթասրտությամբ, աշխատասիրությամբ, մաքրակեցությամբ, աստվածապաշտությամբ: Սեղմ տողերում հեղինակը կարողանում է լայնակտավ բովանդակություն տեղավորել՝ արտահայտելով իր սերն ու համակրանքը հայերի և առհասարակ Ագուլիսի հանդեպ: Վեպի հեղինակը իր սերն ու համակրանքը հայերի և Ագուլիսի հանդեպ արտահայտելու տարբեր մեթոդներ է կիրառել. ուշագրավ է գլխավոր հերոսի՝ դերասան Սադայ Սադրդինի լռելյայն խորհրդածությունները. «Դերասանն ընդհանրապես այլիսցի հայերին վեհացնող, նրանց հրաշակերտ-արարչագործ աշխատասիրության և Աստծո հանդեպ անսահման հավատի մասին թատրոնի տնօրենին ինչ-որ խոսքեր ասելու բուռն ցանկություն զգաց: Սակայն չարեց: Հասկացավ, որ իմաստ չունի այլիսցի որևէ հայի մասին ասել մի մարդու, որը չի ծնվել Այլիսում, պատկերացում չունի զանգերի փոխադրանքների մասին, երբ դրանք միասին հնչում են Այլիսի բոլոր տասներկու եկեղեցիներից, ոչինչ չի լսել Ադիֆ բեյի սև նժույգի ու մսագործ Մահմեդադայի սուրսայր դաշույնի մասին, երբևէ չի տեսել այն դեղնավարդագույն լույսը, որը, գաղտնախորհուրդ ցուլալով եկեղեցու բարձրադիր գմբեթին, գուցե մինչ օրս դյուրում-կախարդում է այլիսցի ինչ-որ մանչուկի հոգին»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 146:

² Նույն տեղում, էջ 111:

Աքրամ Այլիսլիի «Քարակերտ երազները» վեպը աղերսներ ունի թուրք գրող Օրհան Փամուքի «Չյունը» վեպի հետ այն առումով, որ երկու գործերում էլ հեղինակները վեր են հանում պատմական ճշմարտությունը. Փամուքը պատկերում է հայկական Կարսը՝ ցույց տալով հայկական հետքերը պատմական փաստերով, ապացուցելով, որ ներկայումս Թուրքիայի կազմում գտնվող Կարսը թուրքաբնակ ներկայով իրականում հայկական է և հայեցի՝ ամեն մի հիշողությամբ, մշակութային բջիջով, խոստուն հայկական պատմական փաստարկներով, ճարտարապետական շինություններով, քրիստոնեական աշխարհից մնացած մշակութային շերտերով, որոնք մահմեդականները ջանք չեն խնայում և փորձում են ջնջել ամեն կերպ: Փամուքի «Չյունը» վեպում հաճախ կարելի է հանդիպել այդպիսի տողերի. օրինակ՝ «Կան (գլխավոր հերոսը) շատ էր հիշատակում Ստամբուլի հին փողոցները, Անի ուրվական քաղաքը, որն այդպիսին էր դարձել հայկական թագավորության անկումից հետո...»¹, կամ «Կան հայտնաբերեց, որ կանգնած է բարձրադիր առաստաղով հին հայկական տան պատուհանների առջև, որոնք բացվում էին դեպի Աթաթուրքի պողոտա»², կամ «Նախկին հանրակացարանը, որը մի ժամանակ հայկական առանձնատուն էր եղել, իսկ հետո հյուպատոսարան...»³ և այլն:

Իրականությանն ուղղված սթափ և ճշմարիտ հայացքով է ստեղծել Ագուլիս-Այլիսի հայեցի և հայկական ներկայությունը նաև Աքրամ Այլիսլին իր վեպում: Փամուքյան այս խիզախումը, որը կրկնեց նաև Այլիսլին, յուրատիպ ապաշխարանք-կոթող է, գործ, որը մնայուն արժեք է և դրվատանքի է արժանի: Մանավանդ մեր օրերում, երբ ռազմատենչ հռետորաբանությունն ու հայաստաց քարոզչությունը Ադրբեջանի նախագահի մակարդակով է իրականացվում, հրամայական են դառնում Այլիսլիի նման ճշմարիտ մտավորականների ձայնը բարձրացնելը և միջազգային հանրությանը ճշմարտությունը լսելի դարձնելը՝ ադրբեջանցու շուրթերով:

«Քարակերտ երազներ» վեպը հարուստ է խորհրդանիշերով: Այս խորհրդանիշ-պատկերներից է գլխավոր հերոսի երազատեսիլում հաճախ հայտնվող մանկության հուշերից որսորդի գնդակից փախչող փափկամազիկ աղվեսիկը, որը վեպում ժամանակ առ ժամանակ մի քանի անգամ ընդգծվում է որպես տեսիլապատկեր: Յուրատիպ խորհրդանիշ է դառնում եկեղեցու գմբեթի դեղնավարդագույն լույսը, որը ևս վեպում կրկնվում է քանիցս. հեղինակի խոսքով, այդ լույսը պատմում է այն մաքրության, աշխարհի վեհության, լայնարձակության և գեղեցկության մասին, որը տիրում էր Այլիսում: Այդ դեղնավարդագույն լույսի մեջ

¹ *Օրհան Փամուք, «Չյունը», Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, Երևան, 2009, էջ 174:*

² *Նույն տեղում, էջ 333:*

³ *Նույն տեղում, էջ 392:*

հեղինակը Աստծո ժպիտն է տեսնում, այսինքն՝ այն ներումը, որը կստանա ապաշխարելուց հետո: Յուրաստիպ խորհրդանիշ է նաև Էջմիածինը, գլխավոր հերոսի՝ Էջմիածին գնալու փափագը:

Վեպան ավարտվում է 1990 թ. ուրբաթօրյա հունվարի 12-ի երեկոյի իրադարձություններով. «ամբողջ օրը ազատության, անկախության և Ղարաբաղի մասին ահագու լոզունգների գոչերով, անմարդ կին-հայրենասերների հիստերիկ բազմությունը», որը հերթական միտինգն է անցկացնում և հունվարի 13-ի արյունալի սև գիշերվա տեսարանով:

Այս աղետալի իրադարձությունների իրապատում-նկարագրությունը տեսնում ենք նաև Աքրամ Այլիսլիի ժամանակակից, Ադրբեջանում ապրող հայերի ողբերգական ջարդերի ականատես, այդ տարիներին Բաքվում ապրող և ստեղծագործող հայ գրող Լևոն Ադյանի «Հեռացող եզերք» վեպում: Հունվարի 13-ին Բաքվում սկսված հայոց կոտորածի մասին նա վկայում է. «Եվ նախքան Աթաթյուրքի, Հեյդար Ալիևի ու սումգայիթյան եղեռնի հերոս Ահմադ Ահմադովի վիթխարածավալ դիմանկարներով զարդարված կառավարական տան հրապարակից հիսուն հազարանոց խառնամբուխը չարագույժ սև հեղեղի պես կիռներ դեպի հայոց տներն, ու կսկսվեին Բաքվի զանգվածային կոտորածները, ուր դարձյալ խարույկների վրա կայրեին անմեղ մարդկանց, բարձր շենքերից ցած կնետեին պատերազմի հաշմանդամ ծերունիներին և պառավ կանանց՝ տիրելով նրանց բնակարաններին...»: Այս և նմանատիպ բազմաթիվ փաստեր պատմական նույն ժամանակաշրջանի և նույն իրադարձությունների մասին տեսնում ենք հայ և ադրբեջանցի գրողների գործերում՝ Լևոն Ադյանի «Հեռացող եզերք» և Աքրամ Այլիսլիի «Քարակերտ երազներ» վեպերում, ասել է թե՛ իրականությանը՝ ճշմարիտ հայացք՝ անկախ ազգային պատկանելությունից և գերակա սկզբունք ունենալով հումանիզմն ու մարդաստայացության ժխտումը:

Խորհրդանշական է ավարտվում «Քարակերտ երազներ» վեպ-ռեքվիեմը. գլխավոր հերոսի երազատեսիլում հրացանի գնդակից խոցվում է նրա սիրելի փափկամազիկ աղվեսիկը, մահանում է գլխավոր հերոսը՝ Սադայ Սադրդին, «Պարապետին կից եկեղեցու պատուհաններից ելնող ծխի սև քուլաները, միանալով հունվարի 13-ի արյունալի գիշերվան, ավելի էին թանձրանում»², իսկ Այլիսլիի եկեղեցիներում աղավնիները, խաղաղ քնած, «աղավնատեսիլ երազներ» են տեսնում: Եթե սևն ու գիշերը խորհրդանշում են թուրքի և ադրբեջանցու անփոփոխ դավադիր, ոճրագործ նկրտումները, ապա եկեղեցում աղավնիները չպետք է խաղաղ քնեն, «աղավնատեսիլ երազներ» տեսնեն. քրիստոնեական հանդուրժողականությունն ու մարդասիրությունը հայատայացություն և անհանդուրժողականություն քարոզող հարևան երկրի կողմից ստանում են

¹ *Ադյան Լևոն, Հեռացող եզերք, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 294:*

² *Այլիսլի Աքրամ, Քարակերտ երազներ, Երևան, 2013, էջ 152:*

հերթական ցեղասպան գործողությունների պատասխան, ավերածություն, հայկական տարածքների և գույքի հափշտակություն:

Աքրամ Այլիսլին իր վեպով կարևոր խնդիրներ է արծարծել: Վեպ-ռեքվիեմը գրված է գրողական բարձր տաղանդով, որի դավանանքն է ճշմարտությունը և հումանիզմը: Անկախ ազգությունից՝ Աքրամ Այլիսլին հավատարիմ է ճշմարտությանը, նա իրականությանը նայում է ճշմարիտ հայացքով և այդկերպ այն մատուցում հանրությանը՝ արհամարհելով անգամ իր անձին սպառնացող մահացու վտանգը: Մեր կարծիքով Այլիսլին այսկերպ փորձում է նաև Ադրբեջանում ազգայնամոլության, շովինիզմի խավարում խարխափող, պատմական ճշմարտությանը անտեղյակ հայրենակիցների աչքերը բացել՝ իրականությունը տեսնելու, սակայն փոխարենը հանդիպում է պետական ամենաբարձր մակարդակով իր հանդեպ իրականացվող հալածանքների, միջնադարը բնորոշող բռնաճնշումների՝ ընդհուպ գրքերը հրապարակային խարույկի ճիրան դարձնելուն:

Ադրբեջանցի գրող Աքրամ Այլիսլիի «Քարակերտ երագներ» գիրքը արժեքավոր աշխատություն է, որը «Ո՛չ» է ասում ադրբեջանական ագրեսիային ու մարդատյացությանը:

Փաստերը, որոնք գեղարվեստական գրականություն են բերում միաժամանակ ազգությամբ թուրք, ադրբեջանցի և հայ գրողները, մեկ անգամ ևս հավաստում են պատմական այն ճշմարտությունը, որ հայերի հանդեպ կատարվել են ցեղասպանական գործողություններ, բռնագրավվել գույքը և պատմական տարածքները Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից, և շարունակվում է կատարվածը պետական մակարդակով ժխտվել ողբերգությունն իրականացրածների կողմից, ինչպես նաև փաստերը խեղաթյուրվել՝ ապակողմնորոշելով միջազգային հանրությանը:

Հոգվածը տպագրության է նրաշխարհելի խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ., Ս.Ա. Խանյանը: